

III
ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908(477.4)“19”(081)

Петро Тронько (м. Київ), Віктор Прокопчук (м. Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ

У зв'язку з 85-річчям Українського комітету краєзнавства в статті розглядається низка питань, пов'язаних з передумовами його становлення і розвитку, здійсненню організаційно-методичних заходів, і на прикладі Правобережної України — їх вплив на розвиток краєзнавчого руху другої половини 20 — початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Харків, Український комітет краєзнавства (УКК), конференція, краєзнавство, організаційна, методична робота, Правобережна Україна.

Діяльність Українського комітету краєзнавства знайшла позитивну оцінку в наукових працях В. В. Бездрабко та інших дослідників¹. Однак і досі в окремих розвідках перевертаються дати проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, піддається сумніву плідність діяльності УКК, по-різному подаються хронологічні рамки його існування.

Мета цієї статті — уточнити вказані аспекти, на прикладі взаємодії УКК з краєзнавчими осередками Волині, Поділля й Київщини довести, що в межах відведеного історією часу та обставин, що склалися, УКК виконав свою історичну місію, здійснивши чималий вплив на організаційне оформлення й координацію краєзнавчого руху в Україні, його піднесення до вершин “зоряності” в другій половині 1920–1930-х років.

Друга половина 1920-х років стала періодом помітного піднесення краєзнавчого руху, росту кількості краєзнавчих осередків та їх членів, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури. Якраз на цей період і припадає так званий зоряний час українського краєзнавства.

На цьому етапі роль координатора масового краєзнавчого руху взяв на себе Український комітет краєзнавства. У своєму становленні й організації краєзнавчої праці він пройшов чотири етапи: 1924 — травень 1925 — підготовчий; травень 1925–1927 — юридичного й організаційного оформлення як УКК, так і його структур на місцях; 1927 — перша половина 1929 — період високоефективної праці; друга половина 1929 — початок 1934 — період затухання й припинення діяльності.

Одним з факторів, який справив вирішальний вплив на скликання представницького

краєзнавчого форуму в Україні й створення Українського комітету краєзнавства, була діяльність у Російській Федерації Центрального бюро краєзнавства. У грудні 1921 р. відбулася I Всеросійська конференція з краєзнавства, створено Центральноє бюро краєзнавства (ЦБК) при Російській академії наук, яке очолив академік С. Ф. Ольденбург. Конференція визначила основні завдання краєзнавства, форми і методи діяльності². Різноманітна і плідна діяльність ЦБК, яке 1923 року започаткувало періодичний орган — журнал “Краєведение”, а з 1925 р. почало видавати “Известия Центрального бюро краєведения”, сприяла консолідації краєзнавчих сил у межах СРСР, посиленню їх діяльності. Комісія краєзнавства ВУАН передала повноваження свого представництва в ЦБК його керівникам академіку С. Ф. Ольденбургу та професору В. В. Богданову, обравши їх одночасно своїми членами³. У січні 1923 р. М. В. Шарлемань, секретар Комісії краєзнавства, зробив у Петрограді доповідь про краєзнавчу працю в Києві. З утворенням харківської Комісії краєзнавства були також налагоджені її зв'язки з ЦБК. У роботі IV сесії ЦБК (березень 1923 року) в Москві брали участь від київської Комісії краєзнавства при ВУАН А. М. Лобода, М. В. Птуха, М. В. Шарлемань, Д. Е. Белінг, від Харківської — О. С. Федоровський та Л. А. Шкорбатов. А. М. Лобода, М. В. Птуха, Д. К. Зеленін та О. С. Федоровський ввійшли до складу ЦБК. 1924 року на V сесії ЦБК академік Птуха М. В. доповів про стан краєзнавчої роботи в Україні⁴. Життя вимагало створення під егідою Укрнауки краєзнавчої організації, яка б за прикладом і в тісному зв'язку з ЦБК могла об'єднати діяльність краєзнавчих осередків в Україні, спрямувати

їх, підпорядкувати ідеології і практиці радянської влади.

Створення краєзнавчого центру в Україні стимулював також приклад білоруських колег, які 1923 року сформували оргкомітет, а наступного року — Центральне бюро краєзнавства. У лютому 1925 р. ЦБК провело перше засідання, започаткувало щомісячник “Наш край”.

Потребу в координуючому органі відчували не тільки керівники ВУАН, а й представники різних краєзнавчих формувань. З 28 грудня 1924 р. по 1 січня 1925 р. проходив I Всеукраїнський з'їзд з вивчення продуктивних сил та народного господарства України — перше зібрання представників науки за п'ять років радянської влади. У його роботі брали участь відомі дослідники-краєзнавці з Правобережної України завідуючий Черкаським окружним музеєм Д. П. Бочков, М. В. Шарлемань, делегований на з'їзд Всеукраїнською академією наук, М. М. Башинська, ботанік з Житомира, заввідділом Волинського науково-дослідного музею. Їх пропозиції концентровано висловив О. А. Лазарис, студент, відповідальний секретар Бюро краєзнавства при Українському Бюро пролетарського студентства: “Бажаю, щоби в найближчому часі була скликана Всеукраїнська конференція краєзнавства, яка б розрішила дуже важливі питання цієї роботи”⁵.

Бюро Пролетстуду і особисто Лазарису О. А. належить велика заслуга в ініціюванні Всеукраїнського краєзнавчого форуму та його підготовці⁶. Олександр Аронович від імені Бюро краєзнавства при Пролетстуді підготував і направив колегі Головпрофосу НКО доповідну записку, в якій констатував відставання краєзнавства України від постановки цієї роботи в РСФРР. “Потрібна чиясь широка громадська ініціатива, потрібні якісь громадські сили, щоби зсунути таку важливу для республіки справу краєзнавства з мертвої точки”, — підкреслював він з тривогою.⁷ Таку справу неможливо було не помітити.

До утворення Українського комітету краєзнавства, його структур на місцях значну роль у координації краєзнавчої роботи відігравали губбюро Пролетстуду та відділення Секції наукових робітників (СНР). У квітні 1925 р. загальні збори Кам'янець-Подільської Секції наукових працівників, заслухавши доповідь В. О. Гериновича, ректора інституту народної освіти, про стан краєзнавчої роботи на Кам'я-

нечині, ухвалили: “В цілях організації краєзнавчої роботи виділити секції природи — тт. Геринович, Красовський, Назаркевич, Храневич, Гаморак, Богацький, Кожухов; економіки — Жуків, Заклинський, Олійник, Романкевич, Мельник, Плюйко, Стойкевич, Василів, Ландау (голова секції); культури — Неселовський, Любарський, Курневич, Кіндрат, Філь, Поль”⁸. Їм було доручено налагодити роботу в цих напрямках. Ініціативно вело краєзнавчу роботу Кам'янець-Подільське бюро Пролетстуду, яке 22 квітня 1925 р. зуміло “об'єднати краєзнавчу роботу СНР з роботою краєзнавчих осередків при ОБ Пролетстуду”. Конкретні форми взаємодії здійснювали відповідні секції краєзнавчої роботи⁹.

Підготовку першого всеукраїнського краєзнавчого зібрання очолила Укрнаука, запросивши від краєзнавчих комісій ВУАН, окремих науковців пропозиції щодо порядку денного, представництва, статусу й організації форуму. Професор Харківського ІНО Д. К. Зеленін 19 листопада 1923 р. запропонував обговорити на краєзнавчому з'їзді доповіді: 1) Науково-освітні і господарські завдання краєзнавства в Україні; 2) Стан краєзнавчої роботи в Україні і заходи до її піднесення; 3) Краєзнавство в школі. Він дав перелік тих установ, які могли б направити представників на з'їзд¹⁰, підготував кошторис витрат, пов'язаних з підготовкою та проведенням форуму¹¹. Від Комісії краєзнавства ВУАН академік А. М. Лобода наполягав на скликанні не наради, а з'їзду, запропонував тематику основних доповідей. Він вважав, що обговорення доповідей слід провести в десяти секціях.

На основі пропозицій, що поступили від учасників різних з'їздів, конференцій, нарад, краєзнавчих організацій, відомих громадських і наукових діячів, Укрголовнаука НКО виробила проект “Положення про всеукраїнську нараду по краєзнавству”¹², утворила організаційне бюро для скликання всеукраїнської конференції з трьох осіб — М. І. Яворський, М. Г. Криворотченко, О. А. Лазарис. 14 лютого 1925 р. питання підготовки і проведення Всеукраїнської наради з краєзнавства розглянула президія Укрголовнауки і по доповіді М. І. Яворського прийняла положення. 25 березня 1925 р. у приміщені Головнауки відбувся розширений пленум оргбюро. Він вирішив підвищити статус краєзнавчого форуму до рангу конференції, визначив доповідачів, час проведення¹³.

14 квітня 1925 р. до губбюро Секції наукових працівників, губвідділів профспілки працівників освіти (Робос), бюро Пролетстуду, інших владних та наукових структур був направлений обіжник, підписаний М. І. Яворським та О. А. Лазарисом. Він повідомляв про скликання в травні 1925 р. у Харкові всеукраїнської установчої краєзнавчої конференції, порядок денний з дев'яти пунктів (ним передбачалося 11 виступів про стан краєзнавчої роботи на місцях, у тому числі з Вінниці — “Вплив революції на подільське село”, з Житомира — “Природні багатства Волині”). Пропонувалося направити на конференцію представника, внести пропозиції до порядку денного. Крім пленарних засідань, передбачалася робота секцій “Природа”, “Людина як продуктивна сила”, “Економіка”.¹⁴ У відповідь 22 квітня Кам'янець-Подільське, а 3 травня Вінницьке бюро СНР прийняли рішення делегувати на всеукраїнську краєзнавчу конференцію від кам'янчан В. О. Гериню, Н. Т. Гаморака, від вінничан — В. Д. Отамановського і О. О. Севастьянова¹⁵. Аналогічна підготовча робота до конференції здійснювалася на Київщині та Житомирщині. Делегатами від східної Волині були обрані Ф. А. Козубовський та М. М. Башинська¹⁶.

У сучасній літературі є чимало розбіжностей щодо датування I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Зустрічаються 25–28 травня 1925 р., 28 травня — 3 червня. На жаль, цю плутанину внесли самі організатори та учасники конференції. У першому обіжнику “До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР” вказано, що I Всеукраїнська конференція з краєзнавства відбулася 25–28 травня 1925 р.¹⁷ В “Інформаційному огляді дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926 р.” делегат конференції В. Д. Отамановський називав 28 травня — 3 червня 1925 р.¹⁸ Та й у звіті УКК на 1 січня 1929 р. датою проведення конференції вказано 25 травня 1925 р.¹⁹ Насправді ж I **Всеукраїнська краєзнавча конференція** відбувалася впродовж чотирьох днів — з **28 по 31 травня 1925 р. у м. Харкові**. Її відкриттю передувала програмна стаття О. І. Буценка в “Коммунисте”²⁰ та О. А. Лазариса в газеті “Вісти”, органі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, де він від оргбюро повідомив основні завдання конференції. У цьому ж числі “Вістей” було повідомлено дату і час відкриття (28 травня, о 18-й годині), адресу й порядок

денний конференції²¹. 18 травня 1925 року аналогічне повідомлення й дещо видозмінений в формулюваннях порядок денний опублікувала газета “Коммунист” — орган ЦК та Харківського губкому КП (б)У²². Думаємо, що цих аргументів цілком достатньо, щоби виправити помилки в датуванні I Всеукраїнської краєзнавчої конференції.

28 травня в приміщенні Ветеринарного інституту (Сумська, 37) зібралося 75 делегатів від низових краєзнавчих осередків, губпланів, студентства, господарських, громадських організацій та установ. Було обрано почесну президію та оголошено привітання від Російської академії наук, Наркомосу РСФРР, інституту імені Тимірязєва, інших органів. Учасників конференції привітав заступник наркома освіти Сологуб, наголосивши на ролі краєзнавчої праці в господарському будівництві²³.

Заголовна доповідь О. І. Буценка “Радянська влада, народне господарство і краєзнавство” присвячувалася концептуальним засадам розвитку краєзнавчого руху. Всю роботу дослідники мали будувати на матеріалістичному фундаменті вчення Маркса — Енгельса — Леніна. Головний напрям — “природничі досвіди, вивчення продуктивних сил країни, стану промисловості, села”. Доповідач закликав “розірвати з старими методами краєзнавства, які тільки мали своєю метою охорону інтересів буржуазії”²⁴.

У доповіді “Сучасний стан краєзнавства в СРСР” О. А. Лазарис також закликав “відмовитися від старих методів”, забезпечити “матеріалістичний підхід в галузі вивчення побуту, народних багатств, продуктивних сил країни”. По суті йшлося про згортання історичного краєзнавства, відмову від послуг і досвіду старих учених, краєзнавців, вивчення корисних копалин, виробничих справ аматорами з числа нової поки слабо підготовленої інтелігенції, робітників, селян, студентів.

Наступного дня делегати конференції, інформує про роботу краєзнавчих установ на місцях, не обминули висунутих О. І. Буценком та О. А. Лазарисом положень про суть “нового радянського краєзнавства”, основні напрями його розвитку. Розпочалася дискусія, яка надалі пронизувала всі виступи. Більшість ораторів підтримала офіційну думку. К. Дубняк пропонував взяти вжиток термін “виробниче краєзнавство” і закликав: “Немає схоластики, немає “гробокопательства”, збирання церковної старовини, а є буду-

вання нового творчого життя самими робітниками і селянами в контакт з наукою”²⁵. 30 травня “Вісти” опублікували його виступ²⁶. Проти огульного заперечення досягнень дореволюційного краєзнавства виступив академік Д. І. Багалій, представник Волині М. М. Башинська та інші. Дискусію підсумував М. І. Яворський, відкинувши повернення до старого краєзнавства, “коли великі поміщики для розваги збирали колекції писанок” та “коли наші вчені в своїх кабінетах цілком відірвані від життя проводили ту чи іншу наукову роботу”²⁷.

У такому дискусійному дусі проходило обговорення доповідей “Проблема краєзнавства і принципи краєзнавчої роботи”, “Методологія і практика краєзнавства на Україні в нових радянських формах”, “Методи краєзнавчої роботи”, “Краєзнавство і село”, “Краєзнавство і вузи”, “Краєзнавство і школа”, “Краєзнавство, політосвітня праця, молодь”.

У доповідях та виступах, у тому числі М. В. Шарлеманя, Д. В. Зайцева, В. Д. Отамановського, М. Г. Криворотченка, О. А. Янати, П. І. Гончаренка, В. Ю. Білецької, Д. Р. Бочкова та інших, окреслювався не тільки стан краєзнавчої праці в Україні, а й концепція краєзнавства в нових історичних умовах, зафіксована у восьми резолюціях конференції. Вони склали колективну теоретичну основу наступних документів — Положення, Статуту УКК, статутів низових організацій, інструкцій та програм.

У неділю 31 травня останнє ранкове засідання підвело підсумок чотириденної роботи. Був обраний Український комітет краєзнавства з представників різних організацій — ВРНГ, Держплану, ЦСУ, НТТ, Держвидаву, ЦБ Пролетстуду, с/г наукового комітету, Робземлісу, Робітосу та інших, президія з трьох осіб — М. І. Яворський, М. Г. Криворотченко, О. А. Лазарис. Ухвалено двічі на рік скликати пленуми УКК, склад пленуму мав бути обраний на місцях — 52 члени від усіх округів, наукових, державних, господарських, студентських та інших організацій²⁸. Робота завершилася оголошенням текстів вітальних телеграм на адресу ЦК КП (б)У, ВУЦВК, ВУАН, ЦБК РСФРР²⁹.

Робота першого всеукраїнського краєзнавчого форуму викликала великий інтерес за собів масової інформації. У п’яти числах газети “Вісти” була подана не тільки інформація

про початок, хід і закриття конференції, а й виклад ряду доповідей, виступів. У двох номерах газети “Коммунист”, всеукраїнській робітничій газеті “Пролетарий” вміщено інформаційне повідомлення про I Всеукраїнську краєзнавчу конференцію³⁰. Не обійшли увагою форум українських краєзнавців “Известия Центрального бюро краєведення”, помістивши глибоку й продуману інформацію В. Ю. Білецької³¹ та “Вісник Одеської комісії краєзнавства”³².

З поверненням делегатів, активізувалася робота в округах. Бюро Кам’янець-Подільської секції наукових працівників 9 червня 1925 року заслухало доповіді делегатів I Всеукраїнської краєзнавчої конференції³³. Аналогічні збори 16 червня провело вінницьке бюро СНР. Учасникам зібрання були запропоновані доповідь О. О. Севастьянова “Методологія краєзнавства”, В. Д. Отамановського — “Краєзнавство й школа”³⁴.

Перший склад УКК, обраний за представницьким принципом, виявився недієздатним. Більшість організацій своїх представників так і не делегувала. Практично в УКК регулярно працювало 5 осіб³⁵. Однак вже 10 червня 1925 р. вони передали в Укрнауку на затвердження проект положення про УКК³⁶. 13 вересня 1926 року президія Укрнауки НКО України розглянула питання про штати Комітету і затвердила заступником голови УКК М. Г. Криворотченка, відповідальним секретарем О. А. Лазариса, інструктором І. К. Анохіна, діловодом-друкаркою Л. В. Горбань³⁷. Був сформований бюджет. 1926 року на наукові витрати УКК отримав всього 1450 крб., 1927 року — 1500 крб. Довелося скоротити платню посаду заступника голови³⁸ і за рахунок економії підготувати перше число “Вістей Українського комітету краєзнавства” зі стенограмою травневої 1925 р. конференції та власного журналу “Краєзнавство”³⁹.

18 жовтня 1926 року президія Укрнауки затвердила новий склад Комітету, головою — Буценка О. І., заступником — Криворотченка М. Г., відповідальним секретарем — Д. В. Зайцева, членами — М. С. Волобуєва, К. В. Дубняка, М. І. Ковалівського, О. А. Лазариса, М. Г. Левицького, І. В. Немоловського, О. А. Янату, всього — десять осіб⁴⁰, а 12 грудня 1925 р. — “Положення про Український комітет краєзнавства”, юридично закріпивши цим основні рішення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, мету, ос-

новні завдання, структуру, статус УКК⁴¹. Робота Комітету велася планово й цілеспрямовано. 1927 року відбулося 18 засідань, розглянуто 99 питань⁴².

У 90-х роках, особливо в зв'язку з утворенням Всеукраїнської спілки краєзнавців, посилився інтерес до Українського комітету краєзнавства, досвіду його функціонування, здобутків і втрат. Палітра думок широка — від перебільшення зробленого — до повного заперечення будь-яких досягнень. Важко, скажімо, погодитися з твердженням, що УКК “... так і не зміг розпочати повнокровне функціонування і виконання завдань, покладених конференцією”...⁴³ Якщо уважно проаналізувати вже виявлені джерела, то неважко побачити результати **організаційної** та методичної **роботи** невеликого апарату УКК, здійсненої за досить невеликий відведений обставинами час. Особливо — у плані згуртування краєзнавчих сил. Комітет вважав виявлення та облік регіональних дослідницьких осередків своїм головним завданням. Офіційні дані, зафіксовані в довіднику ЦБК, свідчили, що 1925 року в Україні діяло 5 краєзнавчих товариств, 11 гуртків у п'яти округах⁴⁴. Насправді ці цифри не відповідали дійсному стану речей. За нашими підрахунками, 1925 року в Україні науково-краєзнавчим дослідництвом займалося 104 музеї, 42 наукові товариства, 85 науково-дослідних кафедр⁴⁵. На цей час тільки в Києві діяло 16 студентських краєзнавчих гуртків, які об'єднували 800 пошуковців, на Кам'янецьчині функціонувало 5 товариств, 10 гуртків, 267 дослідників. Центрами краєзнавства ставали бібліотеки (їх налічувалося 5154, у т. ч. Всенародна бібліотека ВУАН, її філії у Києві і Вінниці), ВНЗ та педтехнікуми. Ще 1923 року, розіславши близько 130 анкет, Комісія краєзнавства при ВУАН отримала зворотню інформацію від 87 краєзнавчих осередків⁴⁶. Отже, на час скликання першої Всеукраїнської конференції в Україні діяло більше 350 осередків, які гуртували науково-краєзнавчий актив навколо дослідження та популяризації регіональних проблем. З метою обліку та налагодження взаємодії з краєзнавчими осередками Комітет виготовив 3 тисячі примірників обіжника — листа-звернення “До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР”, в якому повідомив про рішення першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, склад Комітету, мету і завдання його діяльності і запросив найдеталь-

ніші відомості про місцеві осередки, звіти і плани роботи на 1926 рік. До нього додав “Анкету для обліку краєзнавчих організацій” з 16 пунктів⁴⁷. Згодом на місця були направлені обіжники з питань організації бібліографічної, туристсько-екскурсійної роботи, досвіду вінницьких краєзнавців. Ця форма організаційно-методичного впливу забезпечувала постійну взаємодію краєзнавчого центру та низового активу.

Крім того, М. Г. Криворотченко брав участь в губернських конференціях. У лютому 1926 року зробив маршрутний об'їзд 5 округів, побував у Києві, Житомирі та інших містах⁴⁸. Всі ці заходи дали можливість на середину 1927 року мати уповноважених Комітету в усіх округах та створити окружні комітети краєзнавства в 26 округах із 41⁴⁹. УКК встановив порядок реєстрації товариств і взаємодії з ними, 17 вересня 1927 р., наприклад, розглянув організаційний протокол Білоцерківського товариства і зареєстрував його під егідою УКК⁵⁰.

Український комітет краєзнавства сформував групу своїх кореспондентів, 21 січня 1927 р. затвердив “Положення про мережу кореспондентів Українського комітету краєзнавців”. Позиція УКК суттєво відрізнялася від поглядів ЦБК РСФРР і БСРР на роль кореспондентів. Замість почесного членства за певні заслуги, як це зробили російські та білоруські колеги, Комітет давав їм статус працюючих учасників українського краєзнавчого процесу. 19 лютого 1927 р. УКК затвердив перших своїх кореспондентів — Зельдовича, Левандовського, Коваленка, Семенчика, Сухомлинова, Федоренка⁵¹. Географія їх представництва досить широка, вона охоплювала на Правобережній Україні Кам'янецький, Проскурівський та Шепетівський округи, Вінницю, Коростень, Малин, Бердичів, Умань, Смілу, Черкаси, с. Ходаки на Коростенщині. Якщо на 22 червня 1928 р. кореспондентів було 45⁵², то на 1 січня 1929 року — 65⁵³. За соціальним станом переважали учителі, були музейні працівники, агрономи, економісти, державні службовці — працівники окрінспектур народівіти.

Поступово окреслювалося таке розмаїття організаційних форм краєзнавства, яке ніяк не вписувалося в передбачуваний резолюцією I Всеукраїнської краєзнавчої конференції структурний ряд. Переважали гуртки при педтехнікумах, школах, а не сільбудах і хатах-

читальнях, наукові товариства при вищих навчальних закладах, музеях. Працювала на Правобережжі Київська комісія краєзнавства. Виникли й гарно зарекомендували себе Кабінети виучування краю, особливо — у Вінниці при філії Всенародної бібліотеки ВУАН, бюро краєзнавства, краєзнавчі музеї, семінари, курси, з'явилися районні краєзнавчі товариства⁵⁴. За даними УКК на 1 січня 1928 року, він мав сталі зв'язки та здійснював організаційне науково-методичне керівництво 37 товариствами і 30 гуртками в 22 округах, а на 1 січня 1929 року в 32 округах йому підпорядковувалося вже 51 товариство, 658 гуртків, 18810 членів⁵⁵. УКК поширив свій вплив практично на всі округи Правобережної України.

Подбав Український комітет краєзнавства й про юридичне оформлення діяльності краєзнавчих осередків, підготувавши типовий статут краєзнавчого товариства. 27 січня 1927 р. він був затверджений міжстановчою комісією при НКВС (Додаток Д). Примірний Статут до певної міри обмежував діяльність товариств, зводячи її до надання “всебічної допомоги радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що торкаються продукційних сил округи (району) в широкому розумінні цього поняття, поширення відповідних відомостей про свій край, збудження інтересу до вивчення його”. Але допускав до членства осіб молодших 18 років, тісно прив'язував роботу окружних, районних товариств до УКК шляхом обов'язково щорічного звітування. Вимога була надто категоричною, пункт 17 статуту передбачав автоматичний розпуск товариства в разі неподання до Наркомосвіти звіту про діяльність протягом 3 місяців після закінчення звітнього року⁵⁶. Таким чином встановлювався суворий контроль з боку УКК за основними напрямками та змістом діяльності, а з боку органів НКВС та адмінвідділів окрвиконкомів — за складом товариства і характером роботи, оскільки щорічно товариство мало передавати списки своїх членів першим, копію звіту — другим.

Великі сподівання щодо забезпечення повноцінного зв'язку та взаємодії Центру і периферії покладалися на друкований орган — журнал “Краєзнавство”. 8 січня 1927 р. УКК ухвалив “приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів тиражем у 2000 примірників за поданим програмом”, обрав видавничо-редакційну комісію в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького,

Немолдовського, Янати⁵⁷, а 19 лютого 1927 р. затвердив редакційну колегію в складі Дубняка, Зайцева, Криворотченка, Махова, редактором — Криворотченка⁵⁸. З квітня 1927 р. Укрнаука дозволила вихід журналу, але оголосила: “Ніяких дотацій на видавництво не просити”. Цього ж року побачив світ перший номер з редакційною статтею “Чергові завдання Українського комітету краєзнавства” Криворотченка, статтею “Вивчення продукційних сил і краєзнавство” К. Дубняка. У цьому номері був поданий типовий статут окружного товариства і розмаїта хроніка життя краєзнавчих організацій Вінницької, Волинської, Коростенської та Кам'янецької округ⁵⁹. 1927 р. УКК випустив лише 3 номери, частину безкоштовно розіслав по школах⁶⁰. Зокрема, у Кам'янецькому окрузі їх отримали Голоківська, Жванецька, Орининська, Смотрицька, Маківська, Дунаєвецькі № 1, 3, Підлісномукарівська, Новоушицькі № 1, 2, Миньковецька, Приворотська та інші школи⁶¹. Журнал мав відділи — “Загальний”, “Методика краєзнавчої роботи”, “Шкільне краєзнавство”, “Наш край”, “Життя краєзнавчих організацій”, “Бібліографія”, “Керуючі матеріали”. Протягом 1927–1930 років вийшло 28 номерів, об'єднаних в 11 журналів. В умовах безгрошів'я, масових репресій проти науковців та краєзнавців журнал припинив існування, безумовно зробивши внесок в організаційно-методичну підтримку краєзнавчого руху в Україні.

Український комітет краєзнавства надавав низовим організаціям методичну допомогу, основні напрями якої визначило Положення про Комітет: “Розроблення планів та програм різних галузей краєзнавчої роботи; вивчення форм і методів краєзнавчої роботи; керування роботою секцій та комісій, редагування та видання матеріалів по краєзнавчій роботі”⁶². Був створений ряд методичних підрозділів, 5 лютого 1927 р. затверджене методичне бюро в складі Дубняка, Левицького, Шатунова.

Протягом першого року роботи УКК провів 150 інструктажів, визначив уповноважених в 32 округах, які на місцях втілювали в життя настанови Комітету⁶³. 5 березня 1928 р. УКК зобов'язав своїх членів “посилити виїзди для зв'язку та інструктажу”⁶⁴. На засіданнях УКК розглядалися плани роботи базових організацій, тиражувалися для зразка, популяризувалися, зокрема — Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства⁶⁵.

Великого значення надавалося краєзнавчій бібліографії, підготовці і виданню краєзнавчої літератури, формуванню бібліотек, картотек і каталогів, складанню бібліографії краєзнавчих та методичних матеріалів, формуванню власної бібліотеки. Вона поповнювалася з різних джерел. Щороку якась сума відривалася на придбання краєзнавчої літератури — 1926–1927 бюджетного року — 108 крб., 1927–1928 — 80 крб.⁶⁶ Комітет отримував періодику Центрального бюро краєзнавства РСФРР та БСРР — “Известия Центрального бюро краеведения”, журнал “Краеведение”, щомісячник “Наш край”, збірник “Вопросы краеведения в школе” під редакцією В. П. Буданова, И. С. Симонова (Л-д, 1925. — 172 с.)⁶⁷. Відбувався обмін літературою і періодичними виданнями з іншими науково-краєзнавчими організаціями. На 1 січня 1929 р. УКК мав контакти з 41 такою організацією РСФРР, 12 — в інших республіках, 8 — із закордоном⁶⁸.

Методичне бюро, бібліографічна комісія УКК надавали методичну й фінансову підтримку випуску місцевих видань — збірників “Поділля”, “Волинь”, “Уманщина” та інші. Особливо плідною була співпраця з вінницькою філією Всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінетом виучування Поділля, який за роки існування випустив кілька “Інформаційних оглядів краєзнавчої праці на Поділлі” та монографій: 1926 року — В. Отамановського “Краєзнавство на Поділлі”, “Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля”⁶⁹, М. Білінського — “Вінницький замок”, 1927-го — першу частину “Нарисів з історії Поділля” Ю. Сіциньського. Вони були високо оцінені науково-краєзнавчою громадськістю, шість праць відзначені заохочувальними преміями всеукраїнських конкурсів. Про працю В. Отамановського “Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля” (1926) газета “Культура і побут” писала, що це “один із доказів великої активності краєзнавців Поділля”, що “цю книжку слід використати краєзнавцям України для збагачення досвіду в їхній краєзнавчій праці на місцях”. 1927 року УКК надав допомогу Кам’янець-Подільському окружному комітету краєзнавства — 50 крб. для видання збірника “Поділля”. Грошова допомога була виділена краєзнавчому товариству Новомосковському педтехнікуму⁷⁰. 1929 року УКК порушив

клопотання перед Укрнаукою про підтримку науково-видавничої діяльності. І замість дотації отримав заувагу: “... Укрнаука звертає вашу увагу на те, що видавничих коштів Укрнауки не вистачає для видання праць підлеглих їй наукових установ”...⁷¹

Важливим методичним дорадником краєзнавців став журнал “Краєзнавство”, із номера в номер подавав вісті з краєзнавчих організацій, статті з досвіду роботи, різні програми, анкети, поради. У першому числі за 1927 р. розповів про роботу тульчинського краєзнавчого товариства, створеного в квітні 1926 р., підготовку тульчинськими дослідниками збірника “Горожанська (громадянська. — В. П.) війна на Тульчинщині”, вмістив повідомлення з Кам’янецької, Вінницької, Волинської та інших округ⁷², у наступних видрукував “Програму опису села”, “Програму вивчення гончарства” В. Кравченка, поради щодо організації бібліографічної роботи А. Козаченка⁷³, про повчальний досвід білоруських краєзнавців повідав Д. Зайцев — учасник II Всебілоруської краєзнавчої конференції в Мінську 7–12 січня 1929 р.⁷⁴.

Комітет орієнтував краєзнавчі організації на створення фототек і картотек важливих краєзнавчих об’єктів, для зразка поміщав у часописі фотографії таких об’єктів. Методбюро прагнуло поширити практику діяльності методичних формувань на низові організації, створити методкомісії в Києві⁷⁵. Планувалося видання poradnika “На допомогу краєзнавцям”, “Довідника краєзнавця”. Мрією залишився намір створити інститут краєзнавства.

В умовах коренізації Український комітет краєзнавства немало уваги приділяв вивченню економіки, історії та культури національних меншин, розгортанню в їх середовищі краєзнавчого руху⁷⁶. 21 січня 1927 р., заслухавши й обговоривши повідомлення Д. Зайцева та С. Ялі, УКК ухвалив “прохати Головнаку ввести до складу УКК т. Ялі, який працює в ЦК Нацмен і має доручення на краєзнавчу працю”⁷⁷. 26 березня на засіданні УКК розглядалася інформація Житомирського нацменбюро про розгортання краєзнавчих досліджень серед німецької та особливо польської частини населення, формування відповідних експозицій у Волинському краєзнавчому музеї, бібліотечних відділів, видавничих планів. Схваливши роботу житомирських краєзнавців серед національних меншин, УКК пообіцяв “повну підтримку, окрім грошових сум”⁷⁸.

Велику увагу надавав УКК дослідженню села. Однак відповідно до концепції розвитку радянського краєзнавства, курсу на виробниче краєзнавство робота зводилася до спостережень за погодою, кліматичними змінами, до проведення екскурсій, пошуку корисних копалин, вивчення в гуртках елементів агротехніки та впровадження їх у життя на шкільних чи кооперативних ділянках. Цей курс розвивав і журнал “Краєзнавство”, із номера в номер публікував програми, статті на зразок “З нотаток подорожнього. Коноплі — прядиво — полотно” Д. Солов’я, “Підвищення врожайності і краєзнавство” К. Дубняка. Статті мали характер агрономічних порад, віддзеркалювали спробу УКК пристосуватися до вимог “виробничого краєзнавства”⁷⁹.

Дещо зробив Комітет для організації роботи краєзнавчих музеїв, підтримував ентузіазм відомих музейників Ю. Й. Сіцинського, В. Г. Кравченка, І. Ч. Зборовського, шукав нові форми музейного будівництва, адекватні ідеологічним вимогам. На червень 1928 р. він виявив і підтримував зв’язки з 30 краєзнавчими музеями⁸⁰. Однак розпорошеність музейного керівництва, відсутність чітких орієнтирів у поділі музеїв на краєзнавчі і не краєзнавчі, відсутність матеріально-фінансової підтримки нівелювали організаторські зусилля УКК у галузі музейного будівництва.

Організаторська і методична робота УКК справила позитивний вплив на розвиток краєзнавства другої половини 20-х років ХХ ст. на Правобережній Україні.

Найповніше цей вплив прослідковується на Поділлі. Приклад втілення в життя рішень Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції показували делегати. У числі перших підтримав зміни у краєзнавстві В. О. Геринович, бо наголошував не тільки на великому значенні краєзнавства, а й зміні його завдань, методів і форм діяльності. Основну увагу концентрував на розгортанні й підтримці діяльності Товариства природодослідників, очолюваного професором П. М. Бучинським, археологічного і природничого музеїв, науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, Бюро секції наукових працівників⁸¹. У жовтні 1925 р. за ініціативою Кам’янець-Подільського відділення Секції наукових працівників був створений один з перших окружних координаційних краєзнавчих центрів — окружне краєзнавче товариство під егідою УКК⁸². Бюро товариства намагалося координувати

краєзнавчу роботу різноманітних науково-краєзнавчих осередків, визначати основні напрями їх співпраці і форми взаємодії. 19 січня 1926 р. був затверджений план роботи, передбачено тематику дослідження Кам’яниччини.

Кожного вівторка, як правило — у кінці робочого дня, у географічній лабораторії Кам’янець-Подільського інституту народної освіти відбувалися відкриті засідання, заслуховувалися та обговорювалися доповіді, готувалися пропозиції щодо втілення їх у життя. 26 січня 1925 р. заслухана доповідь уповноваженого Кооптаху Некрахи “Стан і перспективи годівлі домашньої птиці на Поділлі”, у березні — “Розвиток цукрової промисловості на Україні” А. Добуша, “Стан і перспективи рибальства і мисливства на Поділлі” — Гурського, 16 травня представник НДК Войткова О. М. запропонувала повідомлення “Кріпацтво на Поділлі в ХІХ ст.”, а член краєзнавчого Товариства студентка А. О. Мандзюк — “Текстильна промисловість Дунаєвець”⁸³.

5 червня 1926 р. після відповідної підготовки в Кам’янці-Подільському відбулася окружна краєзнавча конференція з участю більше 400 представників міста та районів⁸⁴. Вони обговорили завдання радянського краєзнавства та його роль у соціалістичному будівництві, принципи і методи, способи взаємодії наукових і громадських краєзнавчих структур. Конференція обрала окружний комітет краєзнавства з 30 членів та трьох кандидатів, затвердила склад пленуму. Головою комітету обрала М. Андреева, голову окрплану, заступниками — професорів О. В. Красовського та В. О. Гериновича⁸⁵. Було вирішено провести аналогічні районні краєзнавчі конференції, обрати краєзнавчі комітети і пленуми з представників кожного населеного пункту. Конференція визнала сільськогосподарський гурток основним низовим осередком краєзнавства, у такий спосіб ще більше відриваючи краєзнавчий актив від історичного краєзнавства. При окружному краєзнавчому комітеті були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. Під керівництвом професорів, доцентів ІНО та СГІ, НДК у секціях вироблялися основні завдання й напрями вивчення краю, методика досліджень, обговорювалися доповіді і повідомлення.

14 лютого 1927 р. ОКК заслухав звіт секретаря Савченка. На цей час відбулося 12 район-

них конференцій, налагоджено зв'язки з науково-краєзнавчими установами України, Білорусії, Російської Федерації, науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові. Про роботу секції мистецтв доповів її керівник В. М. Гагенмейстер⁸⁶.

На запрошення ОКК на початку серпня 1927 р. до Кам'янця-Подільського прибули київські науковці Лазаренко і Клеопов, надавали методичну допомогу Д. О. Богацькому та іншим кам'янецьким дослідникам і згодом з такою ж метою направились у Могилів-Подільський.

Комітет намагався через районних уповноважених, а згодом і районні краєзнавчі товариства, справляти організаційно-методичний вплив на місцеві краєзнавчі осередки, розпочав активну роботу з підготовки краєзнавчих кадрів у вищих навчальних закладах міста. В. О. Геринович прочитав цикл лекцій з питань теорії і методики краєзнавчої роботи на учительських курсах, виступав на учительській конференції. Краєзнавство вводилося у навчальні плани технікумів, шкіл. Учнів залучали до екскурсій, експедицій з метою вивчення географії, природи мікрорегіонів, пошуку корисних копалин, заліснення ярів і балок⁸⁷. 1926 року з'явилася перша частина книги В. О. Гериновича "Кам'янецьчина", яка стала підручником для шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів, статті професора О. В. Красовського.

Проводились археологічні дослідження в селах Кадиївка і Велика Мукаша. Були відкриті захоронення неолітичної доби. У вересні 1926 р. від імені ОКК через газету "Червоний кордон" В. О. Геринович звернувся до краєзнавців округу, щоб вони "про всі археологічні і антропологічні знахідки повідомляли Комітет і не допускали зруйнування залишків старовинної людини, якими дуже зацікавлена наука"⁸⁸.

1928 року Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства на окружній вчительській конференції поставив питання організації краєзнавчої роботи та участі в ній учительства, обрав 13 уповноважених ОКК по районах з питань краєзнавства⁸⁹. Відбувалася перереєстрація членів краєзнавчих товариств за уніфікованою членською карткою, проходили районні краєзнавчі конференції. 4 червня така конференція в Макові обрала районний краєзнавчий комітет. До 1 вересня конференції пройшли ще в 11 районах округу⁹⁰.

27 жовтня 1928 року В. О. Геринович кооптований до складу Українського комітету краєзнавства⁹¹.

30 червня 1929 року в Кам'янці-Подільському пройшла чергова окружна краєзнавча конференція, в якій взяли участь 118 делегатів-представників районних комітетів, товариств і сільських гуртків. На ній обговорювалася не просто методологія нового краєзнавства, а шляхи удосконалення напрацьованого методичного багажу. Оскільки соціалістичне змагання поширювалося і на духовну сферу, краєзнавці Кам'янецьчини викликали на змагання краєзнавців Проскурівщини та Могилівщини⁹².

У липні 1929 р. ОКК заслухав звіт історичної секції, привернув увагу її членів до необхідності більш чіткої орієнтації на вивчення революційного руху, зокрема — у Кульчівцях, увічнення пам'яті вбитих 1919 року жителів села. Планом роботи, затвердженим на цьому ж засіданні, передбачалося до кінця року відкрити при музеї Кабінет вивчення Кам'янецьчини і Поділля⁹³.

Кам'янець-Подільський ОКК підтримав заклики Українського комітету краєзнавства про посилення краєзнавчої роботи серед національних меншин. 15 серпня 1929 р. під рубрикою "У краєзнавчому комітеті" газета "Червоний кордон" помістила повідомлення: "При Кам'янець-Подільському ОКК організується єврейська секція для вивчення історії, економіки, побуту єврейського населення. Секція звертається до єврейського громадянства периферій, особливо — містечок, із закликом взяти участь"⁹⁴.

1 січня 1929 р. УКК констатував, що окружний комітет краєзнавства в Кам'янці-Подільському діяв активно, мав тісний зв'язок з краєзнавчими міським та 12 районними товариствами, а через них впливав на працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах⁹⁵.

У січні — лютому 1930 р. ще прослідковується діяльність ОКК. На початку січня засновано ботанічну секцію, яку очолив професор Н. Т. Гаморак. Намічався пленум ОКК. Надійшла звістка з Проскурова і Могилева-Подільського — виклик на змагання був прийнятий. Сторінки газет рясніли заголовками статей виробничого характеру. Історичне краєзнавство все більше витіснялося "виробничим". Навіть відомий історик, археолог, музейник і пам'яткоохоронець Ю. Й. Сі-

цинський закликав займатися кролівництвом.

Помітним в Україні центром краєзнавства став Проскурівський педагогічний технікум, при якому діяло бюро краєзнавства. Воно мало тісні зв'язки з УКК, не раз відзначалося як зразкове краєзнавче формування.⁹⁶ 1925–1926 навчального року під керівництвом викладачів Л. Гаєвого, П. Альбера та Р. Кронберга працювали краєзнавчий гурток та краєзнавчий семінар⁹⁷. Бюро діяло в контакті з Кам'янець-Подільським окружним краєзнавчим товариством, виконувало завдання УКК та Етнографічної комісії ВУАН⁹⁸. Кореспондентами Українського комітету краєзнавства по Проскуріву став І. В. Козир, по Городку — Г. М. Корсан⁹⁹.

Краєзнавчі обстеження населених пунктів здійснював і Кам'янець-Подільський педтехнікум, 1933 року його студенти працювали в с. Кадиївці, Степан Снігур та Леонід Лупан, майбутні письменники залишили спогади про те обстеження і гнітюче враження від бідності й голодування селян¹⁰⁰. Влітку 1926 р. студенти Гайсинського педтехнікуму за планом Кабінету виучування Поділля провели краєзнавче обстеження с. Гнатівці, зробили план села, альбоми рослин, альбом малюнків — краєвидів і пам'ятних об'єктів села, записали місцевий варіант пісні про Устима Кармалюка¹⁰¹.

Не менш активно працювали після I Всеукраїнської краєзнавчої конференції вінницькі дослідники. В. Д. Отамановський і О. О. Севастьянов намагалися втілити в практику дух і букву конференції — концепцію розвитку краєзнавства “у нових формах”. Головні зусилля спрямовувались на створення сітки взаємозалежних і раціональним чином підпорядкованих краєзнавчих осередків.

4 жовтня 1925 р. відбулася установча конференція дослідників Вінниччини¹⁰². Були заслухані та обговорені доповіді Л. Моренка “Завдання краєзнавчих товариств”, Д. Шпанівського “Краєзнавство й трудова школа”, створене Вінницьке окружне краєзнавче товариство, бюро з 11 осіб, головою обрано Ф. Самутіна, заступником Б. Когана, секретарями Д. Шпанівського і Ю. Кондрачука¹⁰³. 1926–1927 рр. на Вінниччині було створено 12 районних краєзнавчих товариств. Велику роль у їх формуванні відіграв В. Отамановський та актив Кабінету виучування Поділля, виробивши примірний статут районного краєзнавчого товариства та беручи участь у зборах¹⁰⁴.

У травні 1926 р. створене Тульчинське окружне краєзнавче товариство. Його заснували 12 членів-фундаторів. За вимогою центру і традицією, яка утверджувалася на Поділлі, його очолив голова окрвиконкому М. Голубятников. Наприкінці 1926 р. Товариство налічувало 63 члени, в основному — учителі, інженери, агрономи, кооператори, робітники, селяни, розподілені за секціями — природничою, історико-етнографічною, економічною. Діяла група кореспондентів — членів Товариства, що не ввійшли в інші секції. Кількісний склад Товариства помітно зростав — 1927 року воно налічувало 109 членів, 1928 — 200¹⁰⁵. Тульчинські краєзнавці працювали в контакті з УКК, Етнографічною комісією ВУАН, Кам'янець-Подільським науковим товариством ВУАН, Вінницькою філією ВНБ ВУАН і її Кабінетом виучування Поділля. Вони посприяли Ю. Александровичу в зборі краєзнавчих матеріалів у с. Бубнівка, де він записав спогади 108-літнього Андрія Гончара про кріпацькі часи, знайшов засоби катування — “диби”, “дибки”, “гусака”, які до 1861 р. використовував місцевий поміщик¹⁰⁶. У контакті з фахівцями формувалися професійні якості місцевих дослідників. Учитель музики Тульчинського педтехнікуму Д. Клевачук записав від старожилів понад 250 народних мелодій. Подружжя Соколових з Тульчинської центральної трудової школи виготовило гербарій Тульчинщини¹⁰⁷. Підтримували тульчинців провідні дослідники-краєзнавці Ю. Й. Сіцинський, В. О. Геринович, О. В. Красовський з Кам'янця-Подільського, обрані почесними членами Тульчинської окружної краєзнавчої організації¹⁰⁸.

1928 року чергова окружна краєзнавча конференція обговорила звітну доповідь, заслухала повідомлення про дослідження історії Тульчина В. Н. Нікітського, Г. І. Корженівського, К. Н. Соколова, про роботу музею — І. Ч. Зборовського, обрала нове правління, яке очолив Самойлов¹⁰⁹.

Товариство впливало на формування мережі краєзнавчих гуртків, районних товариств, створення в жовтні 1926 р. філії музичного товариства імені М. Леонтовича та хорової капели на базі педагогічного технікуму, ініціювало створення Тульчинського краєзнавчого музею. Його члени збирали експонати, добилися виділення окрвиконкомом 2000 крб. на оформлення музею¹¹⁰. І він був відкритий 3 жовтня 1927 р. Велика заслуга в цьому

належить Іполиту Чеславовичу Зборовському, який ще 1920 року заснував у Бершаді наукове товариство імені Антоновича, створив і очолював протягом 1920–1922 рр. музей¹¹¹. Маючи великий досвід, він досить скоро організував тульчинський музей, який розмістився в приміщенні Талмуд-Тори, зайняв 6 кімнат, мав природничий, історико-побутовий, економічний та природничий відділи. Останній мав палеонтологічну, орнітологічну колекції, гербарій і збірку корисних копалин, комплект мап. В історико-побутовому експонувалося 600 писанок, колекції вишивок, килимів, гончарних виробів, монет і медалей, що належали покійному професору К. В. Широцькому. Діяла бібліотека — 1500 книг¹¹². 1927 року журнал “Краєзнавство” повідомив про діяльність музею, підготовку його працівниками книги “Горожанська війна на Тульчинщині”¹¹³. Нелегка доля дісталася Тульчинському краєзнавчому музею. 17–20 листопада 1929 р. експонати були перевезені в колишнє приміщення окрвиконкому. Відбулася реекспозиція, з’явилися відділи сільського господарства і промисловості, етнографії, мистецтва, революції, безвірницький. Згодом президія окрвиконкому зобов’язала директора звільнити і це приміщення. Почалася тяганина, підключився крайовий пам’яткоохоронний інспектор. Україна 17 липня 1930 року звернулася аж до ЦК КП(б)У з проханням притягти винних до відповідальності¹¹⁴.

Результати дослідницької праці тульчинські краєзнавці публікували в пресі. Побачили світ статті К. Соколова “Перспективи краєзнавчої праці на Тульчинщині”, В. Нікітського “Декабристів рух на Тульчинщині” та інші¹¹⁵. Члени Товариства використовували й можливості бюлетеня, який видав окрвиконком. У 16-му числі, що вийшло 1926 року, були опубліковані статті “Стан споживчої кооперації Тульчинського округу”, “Кон’юнктурний огляд господарства Тульчинщини”, “Хлібні ціни”, “Хлібозаготівля”, які фіксували стан господарства округи, формували таким чином джерельну базу для наступних краєзнавчих досліджень¹¹⁶. Досягнення тульчинських краєзнавців були вагомими, їх не раз відзначав у своїх оглядах Кабінет виучування Поділля та журнал “Краєзнавство”.

Наприкінці 1928 року у відповідь на критичні зауваження, висловлені в листі НКО на адресу окрвиконкому, було створене Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство.

Ініціативна група підготувала проект статуту, визначила фундаторів товариства, просила окрвиконком та міську раду виділити кошти на діяльність товариства, створення музею, завідуючим рекомендувала О. В. Іванова¹¹⁷.

Могилів-Подільське і Тульчинське краєзнавчі товариства зареєструвалися в Українському комітеті краєзнавства, хоча в поточній роботі більше опиралися на наукові установи Кам’янця-Подільського та Вінницьку філію ВНБ ВУАН.

У другій половині 20-х років важливу роль у краєзнавчому русі відіграла Вінницька філія Всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінет виучування Поділля. І хоч ці установи підлягали юрисдикції Всеукраїнської академії наук, однак у практичній роботі тісно співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства та краєзнавчими осередками Поділля. Особливо — Кабінет виучування Поділля, який об’єднав у колегію наукових консультантів близько 30 учених-краєзнавців¹¹⁸. Душею цього колективу був В. Д. Отамановський як консультант з історії права, а з 1925 року по суті — керівник. Свою роботу Кабінет проводив різнопланово, створивши ряд секцій, комісій. Успішно діяла секція бібліографії та історії друку, яка зуміла видати довідник “Часописи Поділля”¹¹⁹, укласти низку бібліографічних списків, зібрати матеріали для відкриття музею друку при філії. Провідну роль у цій роботі відігравав М. І. Білінський. Біографічний гурток, очолюваний професором А. Ярошевичем, за три роки підготував біографії 44 діячів Поділля й передав Комісії для складання біографічного словника при ВУАН¹²⁰. При Кабінеті працювала садовогородня секція, історії Вінниці та її околиць, інші. Кабінет дбав про створення мережі краєзнавчих організацій на Вінниччині, здійснював науково-методичне керівництво їх діяльністю, розробив і поширив примірний статут окружного (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовний план його роботи, програми збору відомостей з різних галузей життя, покажчики літератури про край, сприяв підготовці кадрів краєзнавців.

Кабінет ініціював слухання на засіданнях УКК 31 грудня 1927 р. і 14 січня 1928 р. питань удосконалення краєзнавчої роботи в Україні. 5 березня 1928 р. УКК просив НКО направити обіжника окрвиконкомом про сприяння цій роботі та обіжника шкільним закладам про посилення краєзнавчої роботи і

зв'язку з краєзнавчими товариствами¹²¹. Не раз згадувався Кабінет на сторінках журналу “Краєзнавство”, як одна з ефективних краєзнавчих структур. 1929 року, у першому-другому числі журналу, було вміщено Положення про Кабінет вивчення Поділля.

Робота Кабінету будувалася на науковій основі. Він підтримував наукові зв'язки й здійснював обмін виданнями з 180 установами й організаціями України, СРСР, Західної Європи, Америки, Близького Сходу¹²².

Філія та її Кабінет видали 26 замість запланованих 18 праць краєзнавчого характеру, що склали енциклопедію поділезнавства. 1,4 — 7 та 18 випуски отримали премії всеукраїнських конкурсів наукових праць¹²³, що засвідчує їх наукову ґрунтовність. Кабінет підготував плакат “Опис Вінницької округи”, який вмістив карту округи, коротку історичну довідку, бібліографію, відомості про діячів краю, природу, клімат, водні багатства, корисні копалини, рослинність і тварин, територію і населення, освіту, охорону здоров'я, господарські досягнення¹²⁴.

Кабінет сприяв відкриттю 1927 року меморіального музею М. Коцюбинського у Вінниці, 1928-го — музею друку філії ВНБ ВУАН, Тульчинського краєзнавчого музею¹²⁵. Вінницька бібліотечна філія та її Кабінет вивчення Поділля організували вивчення пам'яток минулого, пам'ятних місць, їх охорону, ряд пам'яткоохоронних заходів.

Прикладом тісної співпраці Кабінету з Українським комітетом краєзнавства була турбота про увічнення пам'яті Степана Руданського та Лесі Українки. У вересні 1925 р. В. Д. Отамановський побував у Ялті з метою ознайомлення із станом пам'яток, пов'язаних з перебуванням там С. В. Руданського, і виявив занедбану могилу. 4 лютого 1926 р. він звернувся з доповідною запискою і конкретними пропозиціями до Укрнауки, Українського комітету краєзнавства, Всеукраїнської академії наук, її неодмінного секретаря А. Ю. Кримського, якого знав особисто. Укрнаука запропонувала кримським пам'яткоохоронцям благоустроїти та взяти під охорону могилу С. В. Руданського, встановити меморіальні таблички на будинках, де жили С. Руданський, Л. Українка. Так співпрацею центральних науково-краєзнавчих інституцій і вінницьких активістів УКК були врятовані від забуття пам'ятні місця видатних українських письменників¹²⁶.

Досвід вінницького Кабінету вивчення Поділля зацікавив краєзнавців багатьох регіонів. Подібні кабінети виникли в Миколаєві, Херсоні, Кабінет вивчення Шевченківщини функціонував при Черкаському окружному краєзнавчому музеї. 15 жовтня 1927 р. УКК розглянув і ухвалив на своєму засіданні “Положення про Кабінет вивчення Шевченківщини” (Див.: Додаток З). Завізоване вченим секретарем УКК Д. Зайцевим і погоджене із зав. музейно-бібліотечною секцією Укрнауки В. Дубровським Положення із супроводжуваним листом завідувачого Укрнаукою Я. Ряпо і зав. музейно-бібліотечною секцією В. Дубровського було направлено 16 листопада 1927 р. Чернігівському та Луганському державним, Волинському науково-дослідному, Уманському, Маріупольському, Білоцерківському окружним музеям. “Укрнаука, — вказувалося в листі, — рекомендує використати досвід Кабінету вивчення Поділля при Вінницькій філії ВНБ ВУАН (існує вже декілька років і видає низку монографічних описів Вінницької округи) та приклад Черкаського округу музею щодо організації аналогічного Кабінету”¹²⁷.

Досвід Кабінету вивчення Поділля зацікавив президію ВУАН, її президента — подольанина, академіка Д. К. Заболотного, який планував утворити такі ж кабінети в Полтаві, Житомирі й Донбасі. Вирішувалося навіть питання про перевід В. Д. Отамановського на Донбас, наукове шефство над яким тримала ВУАН, з метою створення там Кабінету вивчення краю¹²⁸.

1928 року Кабінет вивчення Шевченківщини в Черкасах за участю культвідділу Робос розпочав облік краєзнавчих сил, розподіливши облікові картки між освітянами. За участю працівників Кабінету та музею був проведений спеціальний семінар учителів округу з питань краєзнавства, під час якого К. Онищук зробив доповідь “Краєзнавство і вчитель”. Для учасників семінару була проведена екскурсія в Черкаському краєзнавчому музеї, влаштована виставка краєзнавчої літератури, програм, анкет. При Кабінеті діяла шкільна краєзнавча нарада — своєрідний орган керівництва шкільною краєзнавчою роботою, секція єврейської культури¹²⁹. Згадується Кабінет вивчення Шевченківщини і в звіті УКК на 1 січня 1929 року¹³⁰. Діяв він і в січні 1930 року в числі чотирьох краєзнавчих установ округи¹³¹.

Після I Всеукраїнської краєзнавчої конференції активізувалася дослідницька робота на території Східної Волині, що ввійшла до радянської України. Її серцевину становила Житомирщина, ряд районів нинішніх Київської та Хмельницької областей. В усіх округах створювались окружні комітети краєзнавства, районні краєзнавчі товариства, які об'єднували і спрямовували роботу численних гуртків та кореспондентів.

Провідною краєзнавчою організацією залишався Волинський центральний музей, який 1925 року набув статусу науково-дослідного. На 1 жовтня 1925 р. він мав 10 відділів і 299407 експонатів, у тому числі в етнографічному — 1630, археологічному — 136000, історичному — 2926. Діяла оранжерея, яка мала 173 види рослин¹³². 1928 року Укрнаука відкрила при Волинському науково-дослідному музеї аспірантуру. При геологічному відділі її вів професор Бельський, геолог, автор праць “Геологія та корисні копалини Житомирської області” і “Геологічні дослідження на Коростенщині в 1926 р.,” “Геологічні дослідження на Волині в 1927 р.,” інших¹³³. Аспірантуру етнографічного відділу 1928–1931 рр. очолював В. Г. Кравченко, допомагали йому Л. Н. Абрамович та М. П. Кудрицький. Підвищенням інтересом наукових кіл Житомира й України користувалася бібліотека музею, яка 25 вересня 1925 р. отримала статус наукової. Її фонди складала література музею і Житомирського інституту народної освіти¹³⁴. Однак у липні 1928 р. спочатку президія Укрнауки, а потім і колегія НКО прийняли рішення про передачу книжкових фондів Волинського науково-дослідного музею до Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук. Це викликало обурення колективу музею, наукової громадськості. 17 липня відбулося спеціальне засідання Волинського науково-краєзнавчого товариства, 14 серпня — президії міськради. Були направлені листи до Укрнауки, Секції наукових працівників, інших місцевих і центральних установ¹³⁵.

Український комітет краєзнавства підтримував сталі контакти з учителями шкіл та викладачами педагогічних технікумів, які вели краєзнавчі дослідження.

Новоград-Волинський педтехнікум 1 грудня 1926 р. на трьох курсах мав 70 студентів¹³⁶. Вони були залучені до краєзнавчого гуртка, яким керували викладачі А. Шумлянський та Г. Рубан¹³⁷, брали участь в екскурсіях у села

“з метою вивчення краю та проведення культурної роботи”, комплексному обстеженні с. Лубчинці за програмою, яку виробили викладачі Бублій, Рубан, Шумлянський¹³⁸. 14 жовтня 1927 р. краєзнавці технікуму внесли пропозицію створити в Новограді-Волинському краєзнавчий музей Лесі Українки, рішенням зборів доручили Лучинському та Морозу узгодити з місцевим керівництвом питання музейного приміщення¹³⁹.

Житомирський український педагогічний технікум, очолений П. Г. Постоевим, 1925–1926 н. р. мав 98 студентів, бібліотеку на 7544 книги¹⁴⁰. Тут працював краєзнавчий гурток, викладався спецкурс краєзнавства¹⁴¹, функціонував краєзнавчий кабінет, яким 1925 року завідував Кравченко В. Г. Він розробив схему практичних занять з краєзнавства на I–III курсах, в основу якої поклав вивчення продуктивних сил краю, залучив студентів до роботи в етнографічному відділі Волинського музею¹⁴², виробив 9 програм вивчення краю, які використовувались при обстеженні населених пунктів. У червні 1926 р. з відома Іванківського райвиконкому та Станішевської сільської ради обстежено індивідуальні господарства села Слобода-Селець¹⁴³. На початку 1927 р. на рахунку цього колективу краєзнавців було 12 чисел рукописного журналу “Етнограф” та книжка П. Г. Постоева “Волинська округа” з краєзнавства. Студенти технікуму провели обстеження гончарного виробництва в м. Троянові, зробили опис приладдя гончарів та деяких унікальних виробів, вивчили способи обробки деревини в с. Барашівці, стан господарювання у Ксаверівській комуні, с. Великий Шумськ. П. Г. Постоев разом з В. Г. Кравченком організували семінар для учителів Іванківського району — райуповноважених з питань краєзнавства¹⁴⁴.

На прикладі округів радянської частини Волині добре проглядається алгоритм, задіяний в усій Україні після I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Тут теж створювалися окружні комітети краєзнавства, як правило, — при окрплані або окрінспектурі освіти, районні краєзнавчі товариства, музеї, гуртки.

У Коростені активну участь у краєзнавчому русі брав також колектив викладачів та учнів педагогічного технікуму¹⁴⁵. При технікумі діяли наукове товариство, гуртки, студенти й викладачі обстежували села за програмами В. Г. Кравченка, збирали етнографічний ма-

теріал, експонати для краєзнавчого музею. Окружний краєзнавчий музей систематично й всебічно вивчав край древлян, заснував краєзнавчі гуртки в Овручі, Народичах, Лугині, які працювали за його завданнями, поповнювали музей новими експонатами. Особлива увага приділялася археологічній роботі — розвідкам, розкопкам. Їх результати були оприлюднені в праці Ф. А. Козубовського “Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925”¹⁴⁶.

Робота поживалася після створення окружного бюро краєзнавства, яке очолив Ф. А. Козубовський, директор музею та окружний інспектор народної освіти¹⁴⁷. 29 червня 1928 р. бюро розглянуло на своєму засіданні статут Лугинського районного товариства¹⁴⁸. Воно мало своїх районних уповноважених та членів-кореспондентів. Краєзнавча робота в русло вивчення продуктивних сил спрямовувалася й органами державної влади. 5 травня 1927 р. президія Коростенського окрвиконкому заслухала звіт бюро краєзнавства та ради окрмузею й зажадала посилити вивчення природних багатств, економіки й побуту краю¹⁴⁹.

Постійний контакт з окрбюро та музеєм підтримував Український комітет краєзнавства. Майже в кожному номері журналу “Краєзнавство” друкувалися матеріали з Житомирщини, Коростеня, в яких відображався досвід коростенських дослідників. У лютому 1927 р. з Харкова до Коростеня надійшов лист за № 22, підписаний заступником голови УЖК М. Криворотченком та відповідальним секретарем Д. Зайцевим, з проханням до 15 лютого надіслати дані про вивчення продуктивних сил, необхідні для інформування ЦБК, виступу представника України на II Всеспілковій конференції з вивчення продуктивних сил у Москві та надрукування в журналі¹⁵⁰.

Не менш результативним напрямом діяльності коростенських краєзнавців було вивчення побуту населення Коростенщини, особливо — шляхти околичної, яке проводив аспірант кафедри історії української культури при Харківському ІНО К. Г. Черв'як разом з музейними працівниками Молчановим та Дмитруком. Ще навчаючись у Ленінградському університеті, він проходив практику на Житомирщині¹⁵¹. Після закінчення був запрошений Ф. А. Козубовським на роботу в Коростенському музеї, став аспірантом етнологічно-краєзнавчої секції кафедри історії культури Харківського ІНО. За завданням директора

ввійжджав до Москви і Ленінграда, придбав ряд музейних експонатів¹⁵². Наслідком вивчення шляхти околичної став рукопис — понад 200 сторінок з малюнками — про її історію, побут і культуру, щоденник та доповідь, яку зробив Корній Григорович спочатку на засіданні ради Коростенського, потім — Волинського науково-дослідного музеїв та кафедри, аспірантом якої був. Наукове опрацювання матеріалів здійснював під керівництвом професора Д. К. Зеленина¹⁵³.

Вивченням етнографічних матеріалів на Коростенщині 1927 року займалася експедиція ВУАН під керівництвом А. І. Онищука, пошукова група географічного факультету Ленінградського університету, представник Харківського музею мистецтв Прус вивчав кераміку, Щепотьєва — килимарство¹⁵⁴.

На 1 жовтня 1929 р. музей збільшив експонатуру до 4802 предметів, розташованих у відділі природи з підвідділами геології та палеонтології, зоології, ботаніки, сільського господарства; у відділі культури (підвідділи археології, етнології, кустарної промисловості, художньої, художньо-промислової, революції, культів)¹⁵⁵. Бібліотека налічувала 1320 книг. 1929 року музейники провели 35-денну етнографічну експедицію до с. Озеряни Олевського району, вивчали побут шляхти с. Михайлівка, обслідували торф'яники, церкви, зібрали ряд мистецьких творів. Музей проводив лекційну, методичну роботу, консультації, підтримував зв'язок зі школами, посприяв отриманню ними журналу “Краєзнавство”¹⁵⁶, готував довідник з економічним оглядом округи, плакат-провідник для маршрутно-екскурсійної роботи¹⁵⁷.

Музей та бюро краєзнавства займалися пам'яткоохоронною роботою, у складі окружної комісії здійснювали заходи з увічнення пам'яті М. М. Коцюбинського, зокрема — збір коштів у фонд його імені. 16 травня 1928 р. музей адресував окрвиконкому пропозиції про створення Комісії з охорони пам'яток природи і культури в складі 7 осіб¹⁵⁸.

Важливою формою роботи музеїв вважав виставку. 1928 року історико-етнографічну виставку відвідало 1700 осіб¹⁵⁹. 14–16 березня 1930 р. діяла виставка, присвячена 10-річчю комнезамів, згодом використана під час реорганізації сільськогосподарського відділу¹⁶⁰.

Коростенський краєзнавчий музей чи не найбільше був пристосований до нових вимог, але кампанія реорганізації музейної мережі,

реекспозиції не обминула і його. Здійснювати її довелося К. Г. Черв'яку, який після переходу Ф. А. Козубовського на роботу в апарат НКО очолив музей. І, треба гадати, як співробітник, а згодом і директор музею він успішно справився із завданням. У березні 1930 р. Коростенський музей краєзнавства виступив з ініціативою розгорнути змагання між музеями за активну участь в соціалістичній перебудові життя. “Зразковий краєзнавчий музей повинен не тільки допомагати пізнанню округи, але й сприяти розвиткові господарського й культурного будівництва в окрузі”, — проголошувалося в зверненні, підписаному головою музейної ради, директором музею К. Черв'яком і співробітницею В. Соловйовою. Звернення опублікував журнал “Краєзнавство”¹⁶¹. Корній Григорович незабаром очолив музейний сектор Народного комісаріату освіти і зайнявся організацією мережі науково-дослідних музеїв, бібліотек, охороною пам'яток природи та культури в масштабах України.

Краєзнавчі осередки Київщини працювали під благодатним впливом і при великій підтримці наукових установ м. Києва, відділів, комісій, кабінетів ВУАН, які посилено займалися регіональним дослідництвом. З утворенням Українського комітету краєзнавства ця робота зазнала і його різнобічного впливу — формувалися окружні комітети, районні товариства, окружні краєзнавчі музеї, на які УКК намагався поширити своє науково-методичне керівництво, 17 вересня 1927 р., приміром, розглянув організаційний протокол Білоцерківського краєзнавчого товариства й прийняв його під свою опіку¹⁶².

13 листопада 1927 р. з ініціативи викладачів відбулися установчі збори краєзнавців Корсунського педтехнікуму, заслухано доповідь про зміст та основні напрями краєзнавчої праці, обрано бюро та комісію для укладання статуту. 20 листопада наступне зібрання схвалило статут. Розпочалася робота з організаційного об'єднання краєзнавців у гуртки, товариство. 31 жовтня 1928 р. краєзнавча конференція Корсунщини підвела підсумки першого року роботи. Товариство мало 45 членів-учителів, викладачів технікуму, юристів, агрономів, лікарів, студентів. Було створено правління з 5 осіб, головою обрано А. Костюченка, секретарем — Ф. Феценка, скарбником — В. Іванова, обговорено і затверджено план дій. Він передбачав серію екс-

курсій, фенологічних спостережень, підготовки та заслуховування наукових доповідей, зокрема — “Геологія околиць Корсуня”, “Метеорологія Корсунщини”¹⁶³.

Велику організаторську й науково-методичну роботу виконували Черкаський, Уманський, Звенигородський, Золотоніський і Чигиринський окружні музеї, природничий музей при Корсунському педтехнікумі. Черкаський краєзнавчий (з 1927 року — краєзнавчий музей Шевченківського округу) мав картинну галерею, відділи історико-археологічний, етнографічний і природничо-історичний, наукову бібліотеку. Експонувалися етнографічні матеріали, зброя, прапори полків, у складі яких черкащани визволяли Болгарію 1877–1878 рр. Музей широко висвітлював життя і творчість Тараса Шевченка, експонував деякі його особисті речі. Приваблювала відвідувачів багата колекція писанок, вироби місцевих гончарів, матеріали розкопок могильника черняхівської археологічної культури поблизу с. Магусів. Музей підтримав ініціативу вінницьких краєзнавців і створив Кабінет виучування Шевченківщини, який взяв на себе роль організатора й координатора багатьох краєзнавчих акцій на території краю¹⁶⁴. У пору музейних реорганізацій, пошуку форм, адекватних часові, а головне — ідеологічним вимогам, музей втратив чимало цінного з попередніх надбань. На 1 січня 1930 р. залишалось три відділи — природи, економіки та культури. Зв'язок з цим регіоном Правобережжя УКК підтримував і через своїх кореспондентів¹⁶⁵.

З другої половини 1929 року діяльність УКК, як і краєзнавчий рух взагалі, пішла на спад. У зв'язку з репресіями Комітет, як свідчив 1934 року М. Г. Криворотченко, “зовсім самоліквідувався, залишився тільки я і техапарат”¹⁶⁶. На січень 1930 року в його складі знаходимо 9 осіб (Див.: Додаток К).¹⁶⁷ Але силами невеликого апарату певна робота продовжувалася. 1930 року вийшло 1–5 число журналу “Краєзнавство”. У жовтні 1930 року Українське геологорозвідувальне управління задресувало “до краєзнавчого товариства по вул. К. Лібкнехта, 33 листа за підписом відповідального секретаря Григоренка про співпрацю в питанні геологічних досліджень”¹⁶⁸. Про Український комітет краєзнавства і його філії йшлося в постанові НКО УСРР “Про стан та завдання охорони пам'яток природи та культури” (жовтень 1931 р.), де підкреслюва-

лася необхідність посилення його діяльності¹⁶⁹. 19 січня 1932 р. М. Г. Криворотченко, як вчений секретар УКК, надіслав до музею діячів науки та мистецтв повідомлення про відновлення видання журналу “Краєзнавство”. Лист мав характер обіжника й засвідчував спробу Комітету відновити випуск журналу, а через нього — втрачений зв’язок з периферією, намагання продовжити краєзнавчу роботу¹⁷⁰. Того ж року у збірнику “Декадник краєзнавства” вчений секретар УКК М. Г. Криворотченко помістив статтю “Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції”¹⁷¹. Маємо ще деякі свідчення діяльності УКК і в наступні роки. Зокрема, у послужному списку К. Г. Черв’яка, підготовленому канцелярією НКО і прилученому до його особової справи, є дані, що з кінця 1931 р. і на 27 червня 1933 року він “працював науковим працівником Українського комітету краєзнавства та одночасно науковим працівником і керівником відділу етнографії Українського науково-дослідного інституту історії культури”¹⁷². 10 лютого 1934 р. і М. Г. Криворотченко, вчений секретар УКК, “останній із Могікан” штабу краєзнавчого руху, в анкеті показав, що на день арешту працював у “Комітеті краєзнавства і Центральній дитячій технічній станції ЦК ЛКСМУ”¹⁷³.

Зрештою, Український комітет краєзнавства був не випадковою структурою, а наслідком закономірного розвитку краєзнавчого процесу від окремих державних і громадських організацій, дослідників із числа духовенства, викладачів духовних і світських навчальних закладів — до масового краєзнавчого руху, що втягнув у свою орбіту широкі верстви населення, потребував керівництва, координації. Джерела спростовують думку про неспроможність Українського комітету краєзнавства виконати роль координатора українського краєзнавчого руху:

- Комітет своїми рішеннями, редакційними та іншими статтями журналу “Краєзнавство” продовжив теоретичне обґрунтування змісту регіонального дослідництва, його основних напрямів, вироблення методології діяльності;

- провів велику роботу з інституціоналізації краєзнавчого руху, налагодженню зв’язків з існуючими та створенню нових краєзнавчих структур, відпрацюванню схеми взаємозв’язку та взаємодії центру і периферії шляхом виїздів, листування, створення сітки кореспон-

дентів УКК, обміну інформацією через журнал “Краєзнавство”;

- УКК забезпечив керівництво краєзнавчим рухом в усіх проявах, намагаючись звести його до оптимальної схеми — УКК — окружні бюро краєзнавства — районні товариства — гуртки, уніфікувавши його діяльність вимогами примірною статуту, обов’язковим звітом, виконанням рішень колегіального краєзнавчого органу;

- надавав краєзнавчим осередкам, дослідникам посильну методичну допомогу через журнал “Краєзнавство” (1927–1930 рр. вийшло 28 чисел, об’єднаних в 11 журналів), шляхом консультацій, підготовки і розповсюдження анкет, програм, узагальнення і поширення досвіду краєзнавчої роботи;

- своєю діяльністю охоплював різні форми краєзнавства: підтримував зв’язки з науковими установами та вузами, використовуючи їх можливості для підтримки краєзнавчої праці товариств і гуртків, сприяв шкільному, вузівському, музейному краєзнавству, пам’яткоохоронній праці дослідників, організаторам краєзнавства в середовищі національних меншин;

- високу інтенсивність праці засвідчує й географія зв’язків, вплив на розгортання краєзнавчого руху на Правобережній Україні.

Надання пріоритету виробничому краєзнавству, згортання одного з провідних напрямів краєзнавства — історичного, то звичайно, не випадковість, а державно-партійна політика, спрямована на формування нового світогляду мас, побудованого на засадах класово-суспільної недовіри й ворожості, вірності ідеям однієї політичної сили. І в цьому плані УКК, зашорений ідеологічними партійними вимогами, виконував — свідомо чи несвідомо — роль її провідника в широкі маси краєзнавців. Недостатній вплив справив УКК на пам’яткоохоронство, музейне будівництво. Невдалою виявилася концептуальна ідея перетворення сельбудів і хат-читалень у головні осередки краєзнавства, що вчасно зрозумів Комітет і перенацілив зусилля на співпрацю зі школами, технікумами, вузами.

І все ж досить коротка в часі організа-торська й науково-методична діяльність Комітету вплинула на організаційне зміцнення й розгортання краєзнавчого руху, виховання плеяди краєзнавців “золотої доби”, виробила досвід, який згодом підхопили наступники.

Джерела та література

- 1 Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — 240 с.; Тронько П. Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю / П. Т. Тронько // VII Всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. — К.: Рідний край, 1995. — Ч.1. — С. 6–7; Бездрабко В. В. Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 070006 / В. В. Бездрабко; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 1999. — 20 с.
- 2 Известия Центрального бюро краеведения / под ред. акад. С. Ф. Ольденбурга. — 1925. — № 1. — июнь. — С.73.
- 3 Бюлетень Комісії краєзнавства ВУАН. — 1924. — № 2. — С.13.
- 4 Там само. — С.14.
- 5 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. р. 166, оп. 4, спр.258, арк. 86 зв.
- 6 Там само, оп. 12, спр. 4436, арк.1–4.
- 7 Там само, оп. 3, спр. 406, арк.20.
- 8 Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк.13.
- 9 Там само, арк.75.
- 10 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп.2, спр. 450, арк.85.
- 11 Там само, оп. 3, спр. 406, арк.7–8.
- 12 Там само, арк.21.
- 13 Там само, оп. 3, спр. 744, арк. 1–5.
- 14 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк.61.
- 15 Там само, арк. 66, 75.
- 16 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 12, спр., арк. 14 зв.
- 17 Там само, оп. 6, спр. 8591, арк. 1–11.
- 18 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі / Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук на 1 лютого 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч.1. — С.1.
- 19 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.90.
- 20 Буценко А. К конференції краєведов / А. Буценко // Коммунист. — 1925. — № 19. — 28 мая. — С. 525.
- 21 Лазарис О. Перша Всеукраїнська конференція по краєзнавству / О. Лазарис // Вісти. — 1925. — № 119. — 28 трав. — С. 6.
- 22 Коммунист. — 1925. — № 119. — С.5.
- 23 I Всеукраїнська краєзнавча конференція. Відкриття // Вісти. — 1925. — № 120. — 29 трав. — С. 2.
- 24 Перша краєзнавча конференція. Радянська влада, народне господарство та краєзнавство: виклад доповіді О. Буценка // Вісти. — 1925. — № 121. — 30 трав. — С. 5.
- 25 Дубняк К. До краєзнавчої конференції / К. Дубняк // Вісти. — 1925. — № 121, 30 трав. — С. 1, 5.
- 26 Лазарис О. Сучасний стан краєзнавства в СРСР / О. Лазарис // Вісти. — 1925. — № 121. — 30 трав. — С.1,5.
- 27 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 4, спр. 251, арк.63–65.
- 28 I Всеукраїнська краєзнавча конференція: інформ. повідом. // Вісти. — 1925. — № 123. — 2 черв.
- 29 ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк. 59.
- 30 В столиці: повідомлення про I Всеукраїнську краєзнавчу конференцію // Пролетарий. — 1925. — № 119. — 28 мая. — С. 4.
- 31 Белецкая В. Первая Всеукраинская краеведческая конференция / В. Белецкая // Известия Центрального бюро краеведения. — 1925. — № 3. — С. 122–123.
- 32 Богусевич Ф. Підсумки I Всеукраїнської конференції краєзнавства / Ф. Богусевич // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. — 1925. — Ч. 2–3. — С. 6–7.
- 33 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк. 86.
- 34 Там само, арк. 34–35.
- 35 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк.67.
- 36 Там само, арк.51.
- 37 Там само, спр. 600, арк. 37.
- 38 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.94.
- 39 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 95–96.
- 40 Там само, спр. 600, арк. 37.
- 41 Там само, спр. 720, арк. 100.
- 42 Там само, спр. 6040, арк.1–10.

- 43 Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 52.
- 44 Краєведніе учреждения СССР. — Л.: Госиздат, 1925. — 136 с.; Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 90.
- 45 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп.2, спр. 454, арк. 365.
- 46 Там само, оп. 6, спр. 8591, арк. 27.
- 47 Там само, арк.60.
- 48 Там само, оп. 12, спр. 3872, арк.26.
- 49 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 31.
- 50 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк.24–25.
- 51 Там само, арк.42.
- 52 Там само, спр. 8595, арк.71.
- 53 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 92.
- 54 Там само. — № 5. — С. 1.
- 55 Там само. — № 6–10. — С. 91.
- 56 Там само. — 1927. — № 1. — С. 35.
- 57 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8544, арк.33.
- 58 Там само, арк.42.
- 59 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 24–28.
- 60 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк.8.
- 61 Там само, арк.6.
- 62 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк. 50–51.
- 63 Там само, спр. 8595, арк. 96.
- 64 Там само, арк. 57.
- 65 Там само, спр. 8594, арк. 43.
- 66 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 94.
- 67 Касьпярович М. Білоруське краєзнавство / М. Касьпярович // Червоний шлях. — 1928. — № 7. — С.171.
- 68 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 92.
- 69 Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1926 р. — Вінниця, 1926. — 5 с.; Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 01.10.1926 р. до 01.10.1927 р.: ювілейне підсумування досягнень з нагоди 10 річниці Жовтневої революції. — Вінниця, 1927. — 8 с.
- 70 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк.85.
- 71 Там само, арк.119.
- 72 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С.31.
- 73 Там само. — № 3. — С. 11–16.
- 74 Там само. — 1928. — № 6–10. — С. 11–16.
- 75 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 96 зв.
- 76 Ялі С. Краєзнавча робота серед національних меншин / С. Ялі // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 16; Його. Краєзнавство та національні меншості на Україні / С. Ялі // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 черв.; Його. Греки в УСРР // С. Ялі. — Х., 1931. — 208 с.
- 77 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк. 38.
- 78 Там само, арк. 44.
- 79 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 25–30.
- 80 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 76.
- 81 Там само, арк. 81–82.
- 82 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. II.
- 83 В Інституті народної освіти // Червоний кордон. — 1926. — Ч. 37, 16 трав. — С. 4.
- 84 Геринович В. В Кам'янці перша округова краєзнавча конференція / В. Геринович // Червоний кордон. — 1926. — Чис. 45, 13 черв. — С. 4.
- 85 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С.26.
- 86 З діяльності Кам'янецького окружного краєзнавчого комітету // Червоний кордон. — 1927. — Ч. 14, 19 лют. — С.8.
- 87 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С.27.
- 88 Геринович В. Про археологічні розкопки в с. Кадиївцях Довжоцького і в с. Великій Мікші Китайгородського районів / В. Геринович // Червоний кордон. — 1926. — Чис. 66, 2 верес.
- 89 Архів управління Служби безпеки України в Хмельницькій області, спр. П-17758, арк. 59–61.
- 90 Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 46.
- 91 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк.11зв.
- 92 Краєзнавство. — 1929. — № 1–2. — С. 59.
- 93 Геринович В. У краєзнавчій комітеті / В. Геринович // Червоний кордон. — 1927. — Чис. 80, 25 лип. — С. 4.
- 94 У краєзнавчій комітеті // Червоний кордон. — 1929. — Ч.89, 15 серп. — С.4.
- 95 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.91–92.
- 96 Там само. — № 5. — С. 1.
- 97 Дарманський М. М. Кафедра українського фольклору та етнографії імені Гоцуля

- ків Альбертського університету — центр досліджень українського фольклору та етнографії в діаспорі / М. М. Дарманський, Ю. В. Телячий // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — С. 17.
- 98 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С.11.
- 99 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 36, 58 зв.
- 100 ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр.43010 ФП, арк.1–85; Лупан Л. Дорога у вічність / Леонід Лупан; упоряд.: В. С. Прокочук, Т. К. Прокочук; передмова О. Т. Гончара. — Хмельницький: Поділля, 1995. — С. 7.
- 101 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. VII.
- 102 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 151, арк. 65.
- 103 *Отамановський В.* Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля / Вінницька філія Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук. Кабінет виучування Поділля. — Вінниця, 1926. — Вип.8. — С.8.
- 104 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. I.
- 105 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.74.
- 106 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. II, VI.
- 107 Там само. — С. V, 11.
- 108 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2599, арк.4.
- 109 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.75.
- 110 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. IV.
- 111 *Кот С.І.* І. Ч. Зборовський і розвиток краєзнавства на Поділлі / С.І. Кот // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. — Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. — С. 221.
- 112 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2599, арк.65.
- 113 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 31.
- 114 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2599, арк.22.
- 115 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.75.
- 116 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — I — С. VI-VII.
- 117 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2281, арк.14–15.
- 118 Подільська старовина: зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця: ВОКМ, 1993. — С.7.
- 119 Білінський М. Часописи Поділля: іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кривецький. — Вінниця: Кабінет виуч. Поділля Вінниц. філії ВБУ, 1927. — 178 с.: іл.
- 120 Білінський М. Вінницький замок: історичний нарис з доби 16–18 століть / М. Білінський. — Вінниця: Кабінет виуч. Поділля Вінниц. філії ВБУ, 1926. — С. V.
- 121 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 57.
- 122 Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол.: Тронько П. Т. (голова), Винокур І. С., Врублевська В. Б. [та ін.]. — К.: Рідний край, 1991. — С.135.
- 123 Подільська старовина... — С.16.
- 124 Червоний шлях. — 1927. — № 3.
- 125 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 8, спр. 425, арк.15–16.
- 126 Там само, оп. 6, спр. 9368, арк.1–1зв.
- 127 Там само, спр. 8593, арк.17.
- 128 Подільська старовина... — С.18.
- 129 Краєзнавство. — 1928. — № 5. — С.30.
- 130 Там само. — № 6–10. — С. 91.
- 131 Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, ф. X, спр. 30856, арк.1–1зв.
- 132 Ланчук Н. В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) / Н. В. Ланчук // Матер. та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзн. музею. — Житомир: ЖОКМ, 1995. — С.12.
- 133 Там само. — С. 13–18.
- 134 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 5, спр.720, арк.13–14.
- 135 Там само, оп. 6, спр. 8593, арк.8 зв.
- 136 Державний архів Житомирської області, ф. р. 412, оп. 1, спр. 9, арк. 98.
- 137 Там само, оп. 2, спр. 2, арк. 2.

- 138 Там само, спр. 8, арк.14, 21.
139 Там само, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
140 Там само, ф. р. 344, оп. 1, спр. 116, арк. 5.
141 Фонди Волинського краєзнавчого музею м. Луцьк, інв.№ ДМ — 743, с.24.
142 Держархів Житомирської області, ф. р. 344, оп. 1, спр. 93, арк.21, 26.
143 Там само, спр. 116, арк. 13.
144 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 24–25.
145 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 238, арк. 17зв.
146 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 26.
147 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 12, спр. 3487, арк.1–38.
148 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 238, арк. 63.
149 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 26.
150 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 185, арк. 21.
151 ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 10–11.
152 Там само, оп. 12, спр. 8391, арк. 1–18.
153 Там само, арк.17.
154 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 26.
155 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 69, арк.23.
156 Там само, спр. 185, арк.75.
157 Там само, арк. 25, 68.
158 Там само, арк. 52.
159 Там само, спр. 39, арк. 20.
160 Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С. 70–77.
161 Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доп. — К., 1980. — С. 445.
162 ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 24 зв.
163 Краєзнавство. — 1929. — № 1–2. — С.72.
164 *Сохацька Є. І.* Невтомний працівник українського ренесансу / Є. І. Сохацька // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. — Хмельницький: Поділля, 1992. — С. 7–9.
165 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 23, 36, 117 зв.
166 Архів управління Служби безпеки України в Харківській області, спр. 032455, арк. 22.
167 Наукові установи та організації УСРР. — Х., 1930. — С.27.
168 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 9.
169 Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941: зб. док. і матер. / відп. ред. / Ю. Ю. Кондуфор. — К.: Держполітвидав УРСР, 1986. — С.144–145.
170 Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. X, арк. 1.
171 *Криворотченко М.* Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції / М. Криворотченко // Декадник краєзнавства: зб. статей. — Х.: Рад. школа, 1932. — С. 4–8.
172 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 1, спр. 8391, арк. 14.
173 Архів управління Служби безпеки України в Харківській області, спр. 032455, арк. 5.

Петр Тронько, Виктор Прокопчук

**Украинский комитет краеведения:
история становления и результаты деятельности**

В связи с 85-летием Украинского комитета краеведения в статье рассматривается ряд вопросов, связанных с его основанием и развитием, осуществлением организационно-методических мероприятий, и на примере Правобережной Украины — их влияние на развитие краеведческого движения второй половины 20 — начала 30-х годов XX ст.

Ключевые слова: Харьков, Украинский комитет краеведения (УКК), конференция, краеведение, организационная, методическая работа, Правобережная Украина.

Peter Tronko, Viktor Prokopshuk

Ukrainian Committee of Regional Ethnography:
the history of formation and consequences of activity

In relation to the 85th anniversary of The Ukrainian Committee of Local Lore Study the article covers a range of questions connected with pre-conditions of its formation, development, fulfilment of organization-methodical measures, and illustrated by the example of the Right-Bank Ukraine — their influence into the development of the local lore study movement of late-20s early 30s of the XX century.

Key words: Kharkiv, The Ukrainian Committee of Local Lore Study, conference, local lore study, organization, methodical activity, Right-Bank Ukraine.

УДК 908 (477)+930.1

Ольга Кашаба (м. Харків)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Аналізується процес утвердження історичного краєзнавства в системі національної освіти. Розглядаються теоретичні питання про предмет, об'єкт і завдання історичного краєзнавства. Акцентується увага на виховній і консолідуючій функції історичного краєзнавства в процесі відродження української нації.

Ключові слова: історичне краєзнавство, край, національна освіта, історична наука, національна свідомість.

На початку ХХІ ст. українське суспільство мусить знайти відповіді на низку серйозних внутрішніх й зовнішніх завдань, що викликані часом¹. Правильний алгоритм дасть змогу знайти формулу подальшого поступу українського соціуму, політикуму, економіки, освіти, науки, культури та духовності. Неадекватні відповіді сучасного суспільства на цивілізаційні питання сприятимуть невідворотним процесам стабілізації становища України як відсталой, маргінальної околиці європейського цивілізаційного простору. В зв'язку з цим вітчизняна еліта має постійно зважати на те, що важливим чинником процесу трансформації українського суспільства на динамічну й розвинуту спільноту є завершення становлення сучасної української нації та утвердження засад громадянського суспільства.

Однією з пріоритетних складових формування сучасної української нації є відроджен-

ня національної свідомості і національної пам'яті завдяки реформуванню й модернізації системи національної освіти. Сучасна освіта (в першу чергу, гуманітарна, історична) повинна створювати відповідні підвалини для формування людини-громадянина, розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Отже, передбачуваною стає роль історичної освіти в осмисленні багатовікової минувшини, передусім, втрати державності, спроб її відновлення, тобто закономірностей і тенденцій внутрішнього розвитку в загальноукраїнському і регіональному контекстах, та історичного краєзнавства — в розчищенні, відновленні, наповненості джерел національної пам'яті, відживлення, зміцнення та активізації національної свідомості на локально-регіональному рівні. Суспільство, осмислюючи свою історію, зберігаючи і примножуючи скарбницю історико-культур-